

André Klukhuhn

L I C H T

*De Nederlandse Republiek als bakermat
van de Verlichting*

2016

DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM | ANTWERPEN

Bij Hollands licht denk ik aan Spinoza die zijn lenzen slijpt.
(Michel Denée)¹

INLEIDING

De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden

Licht speelt zich af in een ruim genomen zeventiende eeuw, de periode in de Europese cultuurgeschiedenis die goeddeels samenvalt met de vroege Verlichting. Dezelfde periode staat ook bekend als de Gouden Eeuw in de geschiedenis van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden: een door blanke stranden en blonde duinen omzoomd lapje moerasgrond in een rivierdelta van krap veertigduizend vierkante kilometer, voor een deel gelegen beneden de zeespiegel en drooggehouden door windmolens. De hooguit anderhalf miljoen bewoners waren er bezig met een ongekend staatkundig experiment. In Frankrijk en Engeland keek men met argusogen naar die nieuwe, welvarende staat zonder koning, zonder hof van edelen, maar met zelfbestuur van een volk dat – naar gezegd werd – bestond uit louter kooplieden, vissers, kaasmakers en tulpenhandelaars.¹ Niettemin blonk men er uit op vrijwel alle gebieden van de cultuur, en dat ondanks de kracht- en geldverslindende Tachtigjarige Oorlog die er ter verdediging van de vrijheid onder leiding van de eminente strategen Willem van Oranje en diens zoons, de halfbroers Maurits en Frederik Hendrik, met de zoveel talrijker Spanjaarden werd uitgevochten. Legers bestonden hoofdzakelijk uit huurlingen, en wie voldoende geld had om de soldaten gedurende enige tijd te betalen trok in de strijd meestal aan het langste eind. Zo werden ook de gezamenlijke strijdkrachten van de drie omringende grootmachten Frankrijk, Engeland en Duitsland na de twee jaar durende Hollandse Oorlog verslagen.

Het koloniale wereldrijk van de Republiek waar het grote geld werd verdiend, strekte zich uit van Brazilië tot Afrika, van Guyana en de Antillen tot de westkust van Noord-Amerika, en later ook nog van Indonesië en Noord- en Zuid-India tot Japan. De contacten werden onderhouden door de 160 oorlogs- en koopvaardijsschepen van de Oost- en West-Indische Compagnieën, die alle wereldzeeën bevoeren. De volgens concurrenten grote geldbelustheid van de Hollanders bracht ze er zelfs toe met hun handelsschepen uit te varen op christelijke feestdagen, waarin de oorsprong ligt van de sage van de Vliegende Hollander: een op eerste paasdag uit de haven van Terneuzen uitgevaren schip dat door de duivel werd bezeten en sindsdien gedoemd is als spookschip eeuwig bij Kaap de Goede Hoop rond te varen.

Om alleen de belangrijkste namen te noemen domineerden René Descartes en Baruch Spinoza de filosofie, Christiaan Huygens en Antoni van Leeuwenhoek de wetenschap, Rembrandt van Rijn, Johannes Vermeer en Frans Hals de schilderkunst, Joost van den Vondel, Constantijn Huygens en Pieter Corneliszoon Hooft de literatuur en Jan Pieterszoon Sweelinck de muziek, en bij de meesten speelde het licht een fundamentele rol. Hoe kon het licht in die periode zich zo glansrijk samenballen in zo'n klein kerngebied dat zich daarmee een cruciale positie in de wereldgeschiedenis verwierf en een revolutie teweegbracht die haar weerga niet kent? Met welke middelen werden de zo vertrouwde en goddelijk volmaakte kristallen hemelsferen die de wereld vanaf de Oudheid omgaven tot gruzelementen geslagen en de christelijke engelenkoren uit de Middeleeuwen van hun concertpodia beroofd? Waarmee werden de eeuwenlang heersende machtsposities van adel en clerus aan het wankelen gebracht en kon de fysieke en geestelijke ruimte uitdijen tot schijnbaar onbegrensde omvang?

Hoewel de letterkundige Jacob Smit in zijn biografie van Constantijn Huygens sr. veronderstelt dat het niet mogelijk zal zijn

precies na te gaan hoe het komt dat kunsten en wetenschappen tegelijk met handel en nijverheid tot zo'n ongekende bloei kwamen,² ligt een van de sleutels tot dit raadsel begraven in het bijzondere, gedurende eonen van erosie door rivieren en gletsjers aangevoerde zand. Dat voor het Hollands landschap zo karakteristieke zand vormde de grondstof voor de bereiding van het glas waaruit Middelburgse vaklieden de kwalitatief hoogwaardige lenzen slepen die voor het bouwen van telescopen en microscopen werden gebruikt. Met die nieuwe optische instrumenten werden niet alleen de voordien ongekende werelden van de macro- en microkosmos voor wetenschappelijk onderzoek opengelegd, maar werden ook door de camera obscura, en later de camera lucida, de kunsten fundamenteel beïnvloed en veranderd. In feite werden met de uitvinding van optische instrumenten toen en daar, in het meest 'verlichte' deel van Europa, de ogen geopend en de bron aangeboord waaruit al onze huidige kennis is voortgekomen over de veeldimensionale tijdruimte, van oerknal en zwarte gaten tot elementaire deeltjes, nanotechnologie en supersnaren.

Maar de belangrijkste reden waardoor het Hollandse licht kon ontsteken lag in de vergeleken met andere Europese mogendheden grote geestelijke vrijheid die er in de Republiek heerste op het gebied van de godsdienst en de filosofie. Daardoor vonden Descartes en Spinoza als vluchtelingen voor religieus geweld er een veilig thuisland en een goede voedingsbodem voor hun revolutionaire gedachtegoed.

HOLLANDS LICHT IN
DE FILOSOFIE

De Radicale Hollandse Verlichting

Ondanks de begrijpelijke neiging van verschillende Europese nationaliteiten zich het ouderschap van de zo stralende Verlichting toe te eigenen – de Franse Verlichting met Charles-Louis de Montesquieu, Voltaire, Denis Diderot, Jean-Jacques Rousseau en Jean-Baptiste le Rond d’Alembert; de Engelse Verlichting met Francis Bacon, Isaac Newton, Thomas Hobbes, John Locke en David Hume; de Duitse Verlichting met Gottfried Leibniz en Immanuel Kant – is het vroegste en meest radicale verlichtingsdenken onbetwistbaar een geestelijke nazaat van de uit Portugese ouders in Nederland geboren filosoof Baruch Spinoza en de kring om hem heen, onder wie Franciscus van den Enden, Lodewijk Meyer en de gebroeders Adriaen en Johannes Koerbagh. Maar ook van oorspronkelijk buitenlandse denkers die gedurende het grootste deel van hun werkzame leven in de relatief tolerante Nederlandse Republiek hebben doorgebracht omdat ze vanwege hun radicale ideeën hun thuisland moesten ontvluchten: René Descartes en Pierre Bayle.¹

Nederlandse historici zijn altijd erg bescheiden geweest over het belang van de bijdragen van hun landgenoten aan de Verlichting. In zijn inmiddels klassiek geworden werk *Nederland en de Verlichting* uit 1972 schrijft de historicus Haijo Zwager dat een boek over de Nederlandse Verlichting te vergelijken is met een verhandeling over ‘wijnbouw boven de Moerdijk’.² Ook de Nederlandse criticus en essayist Cyrille Offermans gaat in zijn inleiding bij de door hem samengestelde en in 2000 verschenen tekst-

bundel *Het licht der rede* nog zover om een top drie van geboortelands van de Verlichting aan te wijzen – ‘Frankrijk, Engeland en Duitsland, in die volgorde van belangrijkheid’ – waarin Nederland niet eens voorkomt,³ terwijl Diderot zichzelf en zijn aanhang nota bene omschreef als *nouveaux spinozistes*.

Maar de Britse historicus Jonathan Israel beweert in zijn lijvige *Radicale Verlichting*⁴ nadrukkelijk dat alleen de Nederlandse Republiek op het geboorterecht aanspraak kan maken. Even stellig over de Nederlandse aanspraken is de Amerikaanse filosoof Steven Nadler die in zijn *The Philosopher, the Priest, and the Painter: A Portrait of Descartes* schrijft: ‘Vergelijkbaar met de Italiaanse Renaissance vond er in Nederland in de zeventiende eeuw een grote gebeurtenis plaats in de vroege Europese geschiedenis, toen daar een schitterende culturele en artistieke bloeiperiode tot stand kwam, voortgestuwd door economische groei en technologische vooruitgang. Schilderkunst, wetenschap, filosofie en politiek-religieus gedachtegoed bloeiden gedurende de Hollandse Gouden Eeuw onder het tolerante bestuur van de Republiek.’⁵ Tellen we daar ook nog Simon Schama’s *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age* (Overvloed en onbehagen: De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw)⁶ uit 1987 bij op, dan zijn er kennelijk buitenlanders voor nodig om van enige afstand tot dat inzicht te komen en het ook zonder chauvinisme met verve te kunnen onderbouwen en uitdragen. De befaamde mentaliteit van de zeventiende-eeuwse Hollanders, concludeert Schama, kwam voort uit hun voortdurende strijd tegen het water van de Noordzee, samengevat in de Zeeuwse wapenspreuk *Luctor et Emergo* (Ik worstel en kom boven). Het ‘onbehagen’ in de titel van zijn boek slaat op de gêne die Nederlanders altijd hebben gevoeld ten aanzien van hun zo glorierijke verleden, omdat de rijkdommen in de eerste plaats uit de exploitatie van hun koloniën en de handel in slaven zijn verkregen.

Toegegeven: de term Verlichting als aanduiding van een cultuurhistorische periode is gemunt door Immanuel Kant, en de vraag wat we ons daarbij moeten voorstellen – ‘*Was ist Aufklärung?*’ – beantwoordt hij met: ‘Het uittreden van de mens uit zijn onmondigheid.’ Die onmondigheid is dan niet het gevolg van leeftijd of domheid, maar komt voort uit het gebrek aan moed om zelfstandig te denken, reden waarom hij de mensheid oproept tot: *Sapere aude!* (Durf te denken). Ook in Frankrijk werd die periode onderkend en benoemd als *Siècle des Lumières* (Eeuw van de Verlichting), en in Engeland als de *Age of Enlightenment*, maar in feite was het verlichtingsdenken in de Nederlandse Republiek onder aanvoering van Descartes en Spinoza toen al minstens een eeuw in aanbouw. De Amerikaanse historicus en auteur Russell Shorto schrijft in zijn boek *Amsterdam. Geschiedenis van de meest vrijzinnige stad ter wereld*: ‘De ideeën van Descartes, de eerste roerselen van wat later de Verlichting zou gaan heten, zouden zich snel over Europa verspreiden. Maar het eerste land waar ze aansloegen was de Republiek der Verenigde Nederlanden, waar de Fransman had gewoond en gewerkt.’⁷ Als ook nog in aanmerking wordt genomen dat de lenzenlijpers Descartes en Spinoza de inspiratie voor hun ideeën mede hebben betrokken uit de nieuwe, voordien onzichtbare werelden die met optische instrumenten waren geopend, kan de conceptie van de nieuwe, verlichte tijd evengoed nog een halve eeuw eerder in Zeeland worden geplaatst bij de uitvinding van de microscoop en de telescoop. Reeds Bayle schreef in een baanbrekend artikel in zijn *Dictionnaire* dat Spinoza met een sterk samenhangend systeem cohesie, orde en formele logica had aangebracht in wat een fundamenteel nieuwe visie was op de mens, op God en op het universum, een visie geworteld in filosofie, gevoed door wetenschappelijk denken.⁸

Waar het in het verlichtingsdenken in wezen om ging, is dat er moest worden afgerekend met de onwetendheid en het bijgeloof

van het volk, het op wonderen, openbaring en verlossing gebaseerde kerkelijke gezag dat zijn autoriteit ontleende aan de Bijbel en de door de kerk gesanctioneerde geschriften van Aristoteles. De heersende christelijk-aristotelische theologie en de daaruit voortvloeiende ethiek moest vervangen worden door de (natuur)filosofie of wetenschap die haar kennis in de eerste plaats ontleent aan het zelfstandig gebruik van de rede, ondersteund door de waarnemingen van de al dan niet met optische instrumenten gewapende zintuigen. Vanzelf werd daarmee de strijd aangeboden met alchemie, waarzeggerij, hekserij, demonenleer en andere magische praktijken, overigens zonder het bestaan van God in twijfel te trekken. De verlichtingsfilosofen beweerden dat ‘de Philosophie een godlijke waerheydt is, soo seecker als de Heylige Schrift, een brief Gods, onfeylbaar, een Toets-steen van de verklaring der Schrifture, wat daer tegen strijdt is valsch’, waarmee ze het ene dogma verruilden voor het andere. Hun tegenstanders, de verdedigers van de gevestigde orde, draaiden de volgorde om en hielden staande dat ‘God de oorsaek is van het gebruyck van de rechte reden’, en dat de filosofie daarom ondergeschikt aan de theologie moest zijn en blijven.⁹ Om de hitte van de strijd te temperen werd er op advies van raadpensionaris Johan de Witt in 1656 een zorgvuldig geformuleerd wetsontwerp aangenomen ‘tot het weeren vant misbruyck der vrijheynt int philosopheren tot krenckinge van de ware Theologie ende H. Schrifture’, waarmee De Witt probeerde aan beide partijen tegemoet te komen, ook al bleef er een verbod bestaan op het tijdens colleges en disputen noemen van de naam van Descartes en de titels van zijn boeken.¹⁰

Maar de ideeënstrijd speelde zich niet alleen af tussen twee partijen – enerzijds de kerkelijke traditie en anderzijds de Verlichting – want ook binnen het kamp van de verlichtingsdenkers vond er een breuk plaats tussen de gematigden in de diverse Europese landen – Nicolas Malebranche in Frankrijk, John Locke in Engeland, Gottfried Leibniz in Duitsland – en de veel radica-

lere opvatting van de Hollandse cartesianen en spinozisten. De gematigden trokken weliswaar de religieuze openbaring en wonderen in twijfel, maar geloofden nog wel in het bestaan van een transcendente, scheppende God die in staat was op ieder moment in de gebeurtenissen in te grijpen, in verlossing en een hiernamaals met een eeuwig bestaande ziel. Spinoza had daar heel andere en voor die tijd schokkende ideeën over die het gevaar in zich borgen de machtsposities van de gevestigde kerkelijke en wereldlijke instituties te ondermijnen en omver te werpen.

Aanvankelijk werden de debatten gevoerd in het Latijn van de geletterde elite, maar al spoedig verplaatsten de vaak verhitte twistgesprekken zich naar de taveernes en de trekschuiten en verschenen er pamfletten in de landstaal van de gewone man. Naast deze ideeënstrijd voltrokken zich ook in de praktijk al grote veranderingen, omdat de wetenschappelijke ontwikkelingen nog heel andere en voor de burgerij veel interessantere dingen opleverden dan kwalitatief goede lenzen en kijkers. De ijzergieterijen en weverijen werkten met Galilei's smeltkroezen en weefgetouwen, de handelsvloten voeren uit, bewapend met Galilei's kanonnen, navigerend op zijn sterrenkaarten en met Christiaan Huygens' klok. Door het profijt dat de handelaren en kleine industriëlen trokken uit de wetenschappelijke en technische ontwikkelingen, was in de tijd dat de verlichtingsdenkers en de kerk nog verwoed en schijnbaar inhoudelijk aan het discussiëren waren over het al dan niet bewegen van de aarde het pleit eigenlijk al in het voordeel van de Verlichting beslecht. De naast de clerus en adel opkomende derde stand van de burgerij schaarde zich niet op basis van redelijke argumenten, maar in de eerste plaats uit economische motieven aan de zijde van de Verlichting, en de bijbehorende ideeën werden – letterlijk – op de koop toe genomen. In zijn *Leven van Galilei* laat Bertolt Brecht een ijzergieter zeggen: 'Als ze ooit mochten proberen iets tegen u te ondernemen, meneer Galilei, herinnert u zich dan alsjeblieft, dat u vrienden in alle gilden en bedrijven hebt.'¹¹ De strijd van de kerk tegen de verlichtings-

denkers en hun voorlopers voor het behoud van de naar eigen zeggen door God gegeven machtsstructuren was in een vroeg stadium al, hoe bloedig ook, een achterhoedegevecht en is dat ook altijd gebleven.

Censuur

Een van de wapens die door de kerkelijke en wereldlijke machthebbers bij de bestrijding van het radicale denken werden ingezet – met op den duur een averechts effect – was de beperking van de vrijheid van denken, of censuur. Overal in Europa werden radicale standpunten heftig bestreden en liepen zowel uitgevers, drukkers en boekhandelaren als schrijvers het risico zwaar gestraft te worden. Er waren drie categorieën van boeken die geweerd moesten worden: boeken die schade toebrachten aan de ‘goede zeden’, boeken die de staat ondermijnden, en bovenal boeken die de godsdienst aanvielen, omdat het loochenen van God zou leiden tot de vernietiging van alle sociale verplichtingen, taken en verdragen tussen burgers, kortom van de fundamenten van de samenleving.¹²

In Frankrijk vaardigden vorsten en pausen bij herhaling wetten uit waarin de bedoelde boeken werden verboden, de politie inspecteerde geregeld boekwinkels en aan de grenzen vonden scherpe controles op bagage van reizigers plaats, maar dat systeem bleek bij lange na niet waterdicht. Om hun bibliotheken met verboden uitgaven aan te vullen maakten nieuwsgierige geleerden, ambtenaren, edelen en geestelijken gebruik van hun contacten in de Nederlanden, waar de productie en de verspreiding van clandestiene uitgaven was geconcentreerd. In oktober 1682 riep een abt de hulp in van Christiaan Huygens in Den Haag, nadat hij in Parijs vergeefs geprobeerd had exemplaren van Spinoza’s werken te bemachtigen. Huygens stemde toe mits hij een geschikte manier kon vinden om de boeken te verstoppen in de bagage van de Nederlandse ambassadeur die op het punt stond

naar Frankrijk te vertrekken, ‘omdat de controle aan de grenzen wat betreft het invoeren van boeken tot aan het doorzoeken van de bagage van de reizigers zeker niet onderschat mag worden’. Een jaar daarna zond Bayle, wiens werken in Frankrijk praktisch allemaal niet mochten worden uitgegeven, vanuit Rotterdam een brief aan zijn broer waarin hij schreef dat het nauwelijks mogelijk was iemand te vinden die verboden boeken wilde meenemen aan boord van Nederlandse schepen met bestemming Frankrijk, omdat de schippers het risico liepen dat niet alleen de boeken maar ook hun hele lading in beslag werd genomen. Een opvallend succes voor de Parijse politie was de arrestatie in 1705 van een aan het hof van de koning verbonden bibliothecaris die over een depot beschikte waarin zich ‘alle boeken uit Holland’ – een algemene term voor verboden lectuur – bevonden. Samen met zijn boeken, die hij met postkoetsen Frankrijk had binnen gesmokkeld, werd hij in de Bastille geworpen.¹³

Later werden de teugels wat gevierd en was er sprake van boeken die wel gelezen mochten worden als er maar geen ruchtbaarheid aan werd gegeven, wat aanleiding gaf tot een hoop onduidelijkheid, omdat niemand meer precies wist wat wel en per se niet mocht en zeker niet wat stilzwijgend mocht. Maar voor de radicale denkers was dat nog lang niet voldoende. Een van hen, Jean-Baptiste de Boyer, Marquis d’Argens, schreef aan het eind van de jaren 1730 dat wanneer de grote filosofen van het oude Griekenland en Rome, over wie men in die dagen de mond zo vol had, weer tot leven zouden komen, zij allen getroffen zouden worden door een verschrikkelijk lot: de brandstapel in Spanje en Italië, en opsluiting in Parijs en Wenen. Alleen in de Nederlanden, vervolgde de markies, is een begin gemaakt met bevrijding en tolerantie, en de rest van Europa staat vooral bij dit land in het krijt voor de publicatie van ‘het werk van zeer grote mannen’. Zonder de vrijheden die in de Nederlanden werden geboden, zou de helft van de werken van Bayle nooit het licht hebben gezien, en had hij niet in de Nederlanden gewoond, dan had deze grote filo-

soof ze nooit durven schrijven, of zijn werk zou ogenblikkelijk verboden zijn door een menigte monniken.¹⁴

Pas in het begin van de achttiende eeuw werd het in Frankrijk en zelfs in Italië duidelijk dat de ideeën van de Verlichting zo diep waren doorgedrongen en zo wijdverbreid dat de paus en de Heilige Inquisitie die niet meer konden intomen. De macht van de kerk nam zo snel af dat de kerkelijke autoriteiten omstreeks 1750 hun eeuwenoude zeggenschap over de censuur praktisch hadden verloren.

Als boeken zo'n belangrijke rol in de Radicale Verlichting speelden, dan moet dat ook het geval zijn geweest met tijdschriften en bibliotheken. Hoewel in de Nederlandse Republiek een grote universele bibliotheek ontbrak, werd het land wel het meest bezocht door geleerden en andere bibliofielen die er bijzondere werken konden lezen en aanschaffen. Niet alleen de in Holland gepubliceerde boeken waren er voorhanden, maar ook werden er vele collecties uit Duitsland, Frankrijk en de zuidelijke Nederlanden aangevoerd, en werd de Republiek het hoofdkwartier van de Europese boekhandel. Alleen al in Den Haag vonden er tussen 1700 en 1750 meer dan duizend grote veilingen plaats van boeken die voor een groot deel in de Republiek bleven en verspreid raakten over de talloze kleine en middelgrote bibliotheken van de talrijke elite die werd gevormd door ambtenaren, regenten, juristen, artsen, academici, uitgevers en predikanten. En juist het grote aantal kleine bibliotheken in de zeventiende eeuw zal de controle en de censuur door de kerk en de overheid op de aanwezigheid van verboden boeken bijzonder moeilijk hebben gemaakt. Het tot stand komen van de Leidse bibliotheek als eerste breed georiënteerde hulpbron van de vroege Verlichting kreeg pas beslag in 1689 met de aankoop van Isaac Vossius' Londense bibliotheek, bestaande uit vierduizend boeken waaronder zich talloze moderne filosofische, theologische en natuurwetenschappelijke werken bevonden, zoals die van Galilei, Descartes en Newton.